

1. NOVÉ FORMY KONTROLY

V rozvinuté industriální společnosti převládá pohodlná bezkonfliktní, demokratická nesvoboda, jež je znakem technického pokroku. Co by mohlo být ve skutečnosti při mechanizování společensky nutných, ale namáhavých prací racionálnější než potlačování individuality; koncentrace individuálních podniků v efektivnější, produktivnější svazy; regulování svobodné konkurence mezi různými dobře vybavenými ekonomickými subjekty; oklešťování privilegií výsostných národních práv, která omezují mezinárodní organizaci zdrojů. Že s sebou tento technologický řád nese politickou a intelektuální koordinaci může být povážlivé a zároveň mnohoslibné.

Práva a svobody, které představovaly na začátku v raných stupních industriální společnosti životně důležité faktory, na vyšším stupni této společnosti ustupují: ztrácejí svou tradiční racionalitu a obsah. Svoboda myšlení, slova a svědomí – stejně jako svobodné hospodaření, jehož podpoře a ochraně sloužily – byly v podstatě *kritickými* idejemi, jejichž posláním bylo nahrazovat zastaralou materiální a duchovní kulturu kulturoproduktivnější a racionálnější. Jednou institucionalizována, sdílejí tato práva a svobody osud té společnosti, jejíž integrální součástí se staly. Úspěch ruší své předpoklady.

V míře, v níž se stává reálnou možností osvobození od nedostatku, které je konkrétní substancí vši svobody, ztrácejí svůj dřívější obsah svobody, příslušející nižšímu stupni produktivity. O svou základní kritickou funkci ve společnosti jsou oloupeny nezávislost myšlení, autonomie, právo na politickou opozici a zdá se, že tato společnost je stále více s to uspokojovat potřeby individuů způsoby své vlastní organizace. Taková společnost může právem požadovat, aby byly její principy a instituce akceptovány a může omezovat opozici na diskusi a požadování alternativních politických praktik v rámci statu quo. Zdá se, že v tomto ohledu je málo důležité, zda se stále většího uspokojování potřeb dosahuje pomocí autoritativního či neautoritativního systému. V podmínkách stoupajícího životního standardu se jeví nesouhlas se systémem jako takovým jako společensky nesmyslný, a to tím více, čím více by vedl k citelným hospodářským a politickým újmám a ohrožoval hladké fungování celku. Aspoň pokud jde o uspokojování životních potřeb, není, jak se zdá, žádný důvod, proč by se měla

výroba a rozdělování statků a služeb rozvíjet prostřednictvím konkurence mezi individuálními svobodami.

Od samého počátku nebyla svoboda podnikání vůbec žádným požehnáním. Jako svoboda pracovat či hladovět znamenala pro převážnou většinu obyvatelstva trápení, nejistotu a strach. Kdyby již individuum nebylo nuceno osvědčovat se na trhu jako svobodný ekonomický subjekt a tento druh svobody by vymizel, bylo by to jednou z největších vymožeností civilizace. Technologické procesy mechanizace a standardizace by mohly uvolňovat individuální energii pro ještě neznámou sféru svobody, rozprostírající se za hranicemi nutnosti. Změnila by se vnitřní struktura lidské existence; individuum by bylo osvobozeno od cizích potřeb a možností, které mu ukládá svět práce. Individuum by mělo svobodu rozhodovat o svém životě autonomně a to by také bylo jeho charakteristickým rysem. Kdyby mohl být výrobní aparát organizován a řízen k uspokojování životních potřeb, pak by mohla být jeho kontrola centralizována; taková kontrola by individuální autonomii neomezovala, nýbrž umožňovala.

To je cíl daný schopnostmi rozvinuté industriální civilizace, „účel“ technologické racionality. Ve skutečnosti se však uplatňuje tendence protikladná: aparát prosazuje v pracovní době i ve volném čase, v hmotné i duchovní sféře jako ekonomický a politický požadavek svou ochranu a expanzi. V důsledku toho, jak tato civilizace organizovala svou technickou bázi, směřuje současná industriální společnost k totalitní. Neboť „totalitní“ neznamená jen teroristickou politickou organizaci společnosti, nýbrž i neteroristickou ekonomicko-technickou organizaci, která se uplatňuje manipulováním potřeb prostřednictvím tradičních zájmů. Vyhýbá se vzniku účinné opozice vůči celku. Totalitarismus znamená nejen zvláštní formu vlády nebo stranického panství, nýbrž i zvláštní systém výroby a rozdělování, který je zcela slučitelný s „pluralismem“ stran, novin, „vyrovnávajících se sil“ etc.¹

Politická moc se dnes prosazuje prostřednictvím své nadvlády nad strojovým procesem a technickou organizací aparátu. Řízení rozvinutých a rozvíjejících se industriálních společností se může potvrdovat a zabezpečovat jen tehdy, když se jim podaří mobilizovat, organizovat a využívat veškerou technickou, vědeckou a mechanickou produktivitu, kterou má industriální civilizace k dispozici. A tato produktivita mobilizuje společnost jako celek víc než všechny partikulární či skupinové zájmy i mimo ně. Strohé faktum, že fyzická (jen fyzická?) síla stroje překonává sílu individua či každé zvláštní skupiny individuí, činí ze stroje v každé společnosti, jejíž základní organizace je organizací strojového procesu, nejúčinnější politický nástroj. Politickou tendenci však lze obrátit; moc stroje je v podstatě jen nahromaděnou a projektovanou mocí člověka. V té míře, v níž je svět práce

1. Viz s. 62.

chápán a v důsledku toho i mechanizován jako stroj, stává se pro člověka *potenciální* bázi nové svobody.

Současná industriální civilizace dokazuje, že dosáhla stupně, na němž již nemůže být „svobodná společnost“ adekvátně definována v tradičních pojmech ekonomických, politických a duchovních svobod; ne proto, že by tyto svobody přestaly mít význam, nýbrž proto, že mají příliš velký význam, aby mohly zůstat omezeny na tradiční formy. V soulase s novými schopnostmi společnosti jsou potřebné i nové způsoby realizace.

Takové nové způsoby lze jen naznačovat v negativních pojmech, protože směřují k negaci pojmů vládnoucích. Ekonomická svoboda by tak znamenala osvobození *od* ekonomie – od kontroly ekonomickými silami a prostředky; osvobození od denního boje o existenci, od nutnosti vydělávat si na své živobytí. Politická svoboda by znamenala osvobození individuí *od* politiky, která by už neprováděla žádnou účinnou kontrolu. Podle toho by duchovní svoboda znamenala restauraci individuálního myšlení, které je nyní vstřebáváno masovou komunikací a indoktrinací, došlo by k odbourání „veřejného mínění“ i s jeho tvůrci. Nerealistické znění těchto tvrzení není dáno jejich utopickým charakterem, nýbrž velikostí sil, které brání jejich realizaci. Nejúčinnější a nejhouževnatější forma boje proti osvobození spočívá v tom, že se lidem naočkovávají hmotné i duchovní potřeby zvětšující zastaralé formy boje o existenci.

Intenzita, uspokojování a dokonce charakter lidských potřeb překračujících biologickou úroveň, jsou vždy určeny a priori. Je-li možnost něco dělat či nedělat, z něčeho se těšit či to ničit, mít nebo odmítat chápána jako *potřeba* nebo ne, závisí na tom, zda může být pro vládnoucí celospolečenské instituce a zájmy chápána jako žádoucí a nutná nebo ne. V tomto smyslu jsou lidské potřeby potřebami historickými, a v té míře, v níž společnost vyžaduje represivní vývoj individua, podléhají jeho potřeby i jejich uspokojování kritickým měřítkům přehlížejícím individuum.

Můžeme rozlišovat potřeby pravé a nepravé. „Nepravé“ jsou ty, které individuu ukládají partikulární společenské síly, mající zájem o jeho potlačení: ty potřeby, které zvětšují dřinu, agresivitu, bídu a nespravedlnost. Jejich uspokojování může být pro individuum vrcholně radostné, avšak toto štěstí není stavem, který se musí uchovávat a chránit, neboť slouží tomu, aby tlumil vývoj schopnosti (své vlastní a schopnosti druhých) poznávat nemoc celku a využívat šanci k léčení této nemoci. Výsledkem pak je euforie v neštěstí. Do této kategorie patří většina převládajících nepravých potřeb, jako například uvolňovat se v soulase s reklamou, těšit se, oddávat se tomu co druzí, konzumovat, nenávidět a milovat to, co milují a nenávidí druzí.

Takové potřeby mají společenský obsah a společenskou funkci a jsou determinovány vnějšími silami, nad nimiž nemá individuum žádnou kontrolu; vývoj a uspokojování těchto potřeb jsou heteronomní. Je zcela lhostejné, nakolik se staly potřebami samotného individua a nakolik jsou

reprodukovány a upevňovány podmínkami jeho existence; je zcela lhostejno, nakolik se s nimi identifikuje a v jejich uspokojování se opětovně nalézá – zůstávají tím, čím byly od samého počátku – produkty společnosti, jejímž dominantním zájmem je potlačování.

Převládání represivních potřeb je hotovou skutečností, která byla přijata jako neznalost a porážka, ale skutečností, která musí být odstraněna v zájmu šťastnějšího individua i všech těch, jejichž bída je cenou za toto uspokojení. Jediné potřeby, které mají neomezený nárok na uspokojování, jsou potřeby vitální – obživa, odívání a bydlení na dosažitelné kulturní úrovni. Uspokojování těchto potřeb je podmínkou realizování *všech* potřeb ostatních, nesublímovaných i sublimovaných.

Pro každé vědomí a svědomí, pro každou zkušenost, která nebere vládnoucí společenské zájmy jako nejvyšší zákon myšlení a chování, je běžné univerzum potřeb a jejich uspokojování snadno zpochybnitelnou skutečností – a to v ohledu na pravdu a nepravdu. Tyto pojmy jsou naprosto historické stejně, jako je historická jejich objektivnost. Soud o potřebách a jejich uspokojování zahrnuje v daných podmínkách měřítko *priority* – měřítko, která se týkají optimálního vývoje individua, všech individuí při optimálním využívání materiálních i duchovních zdrojů, jež má člověk k dispozici. Tyto zdroje lze spočítat. „Pravda“ a „nepravda“ potřeb označují objektivní podmínky v té míře, v níž jsou obecně platnými měřítky všeobecné uspokojování životních potřeb a mimo ně postupující zmírňování dřiny a chudoby. Avšak jako měřítko historická se nemění jen podle sféry a stupně vývoje, určovat je lze jen ve (větším či menším) *protikladu* k měřítkům vládnoucím. Jaký tribunál si může činit nárok na to být při takovém rozhodování autoritou?

V poslední instanci musí na otázku, co jsou pravé a nepravé potřeby, odpovědět sama individua, to znamená pokud a když jsou tak svobodná, aby na ni dávala svou vlastní odpověď. Pokud se jim autonomie neumožňuje, pokud jsou (až do hloubky svých pudů) indoktrinována a manipulována, nemůže se jejich odpověď na tuto otázku chápat jako jejich vlastní. Proto si ani žádný tribunál nemůže činit nárok rozhodovat o tom, jaké potřeby by se rozvíjely a uspokojovat měly. Každý takový tribunál je třeba odmítat, i když se tím nesprovozuje ze světa sama otázka: jak mohou lidé, kteří byli objektem efektivního a produktivního ovládnutí, vytvářet sami od sebe podmínky svobody?²

Čím racionálnější, produktivnější, techničtější a totálnější se stává represivní správa společnosti, tím obtížněji si lze představit prostředky a cesty, přes něž by mohla ovládaná individua své poddanství prolomit a vzít své osvobození do vlastních rukou. Nápad vnučovat celé společnosti rozum je ovšem paradoxní a buď pohoršení v každé společnosti – i když lze

2. Viz s. 56.

ovšem pochybovat o spravedlnosti té společnosti, která tuto myšlenku zesměšňuje. Každé osvobození závisí na uvědomění si poddanství a vzniku tohoto vědomí brání vždy nadvláda těch potřeb a jejich uspokojování, které se staly velkou měrou záležitostí individua. Tento proces nahrazuje vždy systém preformování jiným systémem; optimálním cílem je náhrada nepravých potřeb pravými, zřeknutí se represivního uspokojování.

Charakteristickým rysem rozvinuté industriální společnosti je, že aktivně potlačuje ty potřeby, které touží po osvobození – osvobození také od toho, co je snesitelné, výhodné a pohodlné – zatímco nadbytečně podporuje a dává prostor ničivé moci a potlačující funkci společnosti. Sociální kontrola si při tom vynucuje mohutnější potřebu výroby a spotřeby zbytečných věcí; potřebu otupující práce tam, kde již není skutečně nutná; potřebu takového uvolňování, které toto otupování mírní a tím prodlužuje; potřebu uchovávat takové klamně svobody jako volnou soutěž při předepsaných cenách, svobodný tisk, který je sám sobě cenzorem, svobodnou volbu mezi značkovým zbožím a zařízením.

V podmínkách nadvlády represivního celku lze svobodu přeměnit v mohutný nástroj ovládnutí. Pole, v němž se může individuum svobodně rozhodovat, není pro určení stupně lidské svobody rozhodující, rozhodující však je, *co se volit může a co individuum skutečně volí*. Kritérium svobodné volby nemůže být nikdy kritériem absolutním, není však také zcela relativní. Svobodná volba pánů neodstraňuje ani pány ani otroky. Svobodná volba v podmínkách široké rozmanitosti zboží a služeb neznamena žádnou svobodu, jestliže toto zboží a služby udržují sociální kontrolu nad životem námahy a strachu – tj. jestliže udržují odcizení. A žádnou autonomii nevytváří ani spontánní reprodukce vnucených potřeb individuem; ta je pouze svědeckým účinností kontroly.

Jestliže trváme na hloubce a účinnosti této kontroly, vystavujeme se námitce, že přeceňujeme sílu „masových médií“ a že lidé sami od sebe pocítují a uspokojují ty potřeby, které jim jsou nyní vnucovány. Tato námitka míří vedle. Preformování nezačíná masovou produkcí rozhlasu a televize a centralizací jejich kontroly. Lidé do tohoto stadia vstupují jako dlouhá léta připravovaní příjemci; rozhodující rozdíl spočívá ve vyrovnávání rozporu (nebo konfliktu) mezi daným a možným, mezi uspokojenými a neuspokojenými potřebami. Svou ideologickou funkci zde vykazuje takzvané vyrovnávání třídních rozdílů. Jestliže dělníkovi i jeho šéfovi působí potěšení sledování stejného televizního programu a vyhledávají tedy stejný druh odpočinku, jestliže je stenotypistka stejně atraktivně upravena jako dcera jejího zaměstnavatele, jestliže má černoš cadillac, čtou-li všichni stejné noviny, pak toto připodobnění není symptomem mizení tříd, nýbrž míry, v níž se podrobené obyvatelstvo podílí na uspokojování těch potřeb, které slouží uchování daného stavu.

Ostatně v nejrozvinutějších sférách současné společnosti je transformace společenských potřeb v individuální tak efektivní, že se rozdíl mezi nimi

jeví jako čistě teoretický. Je skutečně možno rozlišovat mezi masovými médii jako nástroji informace a zábavy a jako agenturami manipulace a indoktrinace? Mezi autem jako něčím obtížným a jako pohodlným zařízením? Mezi ošklivostí a pohodlností funkční architektury? Mezi prací pro národní obranu a prací pro zisky koncernu? Mezi soukromou slastí a komerční a politickou prospěšností zvýšení porodnosti?

Opět zde stojíme proti jednomu z nejvíce znepokojujících aspektů rozvinuté industriální civilizace: proti racionálnímu charakteru její iracionality. Její produktivita a výkonnost, její schopnost zvyšovat pohodlí a šířit je, plýtvání měnit v potřebu a ničení v budování, rozměr, v němž tato civilizace převádí svět objektů v prodloužení ducha a těla člověka, to všechno problematizuje samotný pojem odcizení. Lidé se ve svém zboží poznávají: ve svém autu, ve svém Hi-Fi přijímači, ve svých několikapodlažních bytech, ve svých kuchyňských přístrojích nacházejí své duše. Změnil se samotný mechanismus, jímž je individuum poutáno ke své společnosti. Sociální kontrola je zakotvena v nových potřebách, které vytvořila.

Vládnoucí formy sociální kontroly jsou v novém smyslu technologické. Technická struktura a účinnost produkčního a destruktivního aparátu byla po celý novověk hlavním prostředkem podřizování obyvatelstva etablované společenské dělbě práce. Dále byla taková integrace vždy provázena zřejmými formami nátlaku: ztráta živobytí, soudní sankce, policie, ozbrojené síly. Tak tomu je ještě dnes. Avšak v současné době se jeví technologická kontrola jako ztělesnění rozumu prospěšné všem sociálním skupinám a zájmům – v takové míře, že se každý rozpor jeví jako něco iracionálního a každý odpor jako nemožný.

Není tedy žádný div, že sociální kontrola byla v nejpokročilejších sférách této civilizace tak zvnitřněna, že dokonce v samotných kořenech omezila individuální protest. Duchovní a citové odmítání „spolupráce“ se jeví jako neurotické a bezmocné. To je sociálně psychologický aspekt politického stavu, který charakterizuje současnou éru: mizení historických sil, které, jak se zdá, na předcházejícím stupni industriální společnosti představovaly možnost nových forem existence.

Je ale možné, že termín „introjekce“ už nepopisuje způsob, jímž individuum samo od sebe reprodukuje a zvětňuje vnější kontrolu vykonávanou jeho společností. Introjekce obsahuje řadu relativně spontánních procesů, jejichž prostřednictvím já transponuje „vnější“ do „vnitřního“. To implikuje existenci vnitřní dimenze, která je od vnějších událostí odlišná a dokonce je vůči nim antagonistická – individuální vědomí a individuální nevědomí, *nezávislé na veřejném mínění a veřejném chování*.³ Svou realitu zde má idea „vnitřní svobody“: označuje soukromý prostor, v němž se člověk stává a může zůstat „sám sebou.“

3 Rozhodující roli zde hraje funkční přeměna rodiny; její „socializační“ funkce přejímají stále více vnější skupiny a média. Viz moji knihu *Eros and Civilization* (Boston 1955), s. 96 nn.

Dnes na tento soukromý prostor útočí a omezuje jej technologická skutečnost. Masová produkce a distribuce si kladou nárok na *celé* individuum a průmyslová psychologie se již dávno neomezuje na továrnu. Zdá se, že četné introjekční procesy zkosnatěly na skoro mechanické reakce. Výsledkem není adaptace, nýbrž *mimesis*: bezprostřední identifikace individua s *jeho* společností a tím se společností jako celkem.

Tato bezprostřední automatická identifikace (která byla snad charakteristická pro primitivní formy zespolečenštvání) se objevuje ve vysoce industriální společnosti znovu; její nová „bezprostřednost“ je však produktem chytristiky vědeckého vedení podniku a organizace. V tomto procesu je však oklešťována „vnitřní“ dimenze ducha, v níž může zapouštět kořeny opozice proti *statu quo*. Ztráta této dimenze, v níž má své sídlo síla negativního myšlení – kritická síla rozumu, je ideologickým opakem hrubě materiálního procesu, v němž rozvinutá industriální společnost přivádí opozici k mlčení a do souladu se sebou. Síla pokroku podřizuje rozum faktům života a dynamické schopnosti vytvářet více a závažnějších faktů ve prospěch téhož způsobu života. Výkonnost systému činí individua neschopnými poznávat, že systém neobsahuje jiná fakta, než jaká dodává represivní moc celku. Jestliže se individua znovu nacházejí ve věcech ztvárňujících jejich život, pak se to neděje proto, že individua dala věcem zákonitý řád, nýbrž že jej přijala – nikoli jako zákon fyzikální, ale jako zákon své společnosti.

Právě jsem upozornil na domnělé zpochybnění pojmu alienace v případě, že se individua identifikují s existencí jim vnucovanou a nalézají v ní svůj vlastní vývoj a uspokojení. Tato identifikace není žádným zdáním, nýbrž skutečností. Skutečnost však vytváří rozvinutější stupeň odcizení. Tento stupeň se stal zcela objektivním; odcizený subjekt je pohlčován svou odcizenou existencí. Je jen jedna dimenze – všude a ve všech formách. Vymoženosti pokroku nedovolují ideologickou obžalobu ani ospravedlnění; před jejich tribunálem se stává z „falešného vědomí“ jejich racionality vědomí pravé.

Tato absorpce ideologie skutečností však neznamená „konec ideologie“. Naopak, v jistém smyslu je rozvinutá industriální kultura *ideologičtější* než její předchůdkyně, totiž potud, že ideologie dnes vězí ve výrobním procesu samotném⁴. Tato věta v provokativní formě odhaluje politické aspekty panující technologické racionality. Výrobní aparát, zboží a služby, které poskytuje, „prodávají“ či vnucují sociální systém jako celek. Prostředky masové dopravy a masové komunikace, spotřební statky jako obydlí, potrava, oděv, neodolatelnost průmyslu zábavy a informace splývají s ustálenými postoji a zvyky, s duchovními a citovými reakcemi, které spojují konzumenty více či méně příjemně s producenty a jejich prostřed-

4 Theodor W. Adorno, *Prismen. Kulturkritik und Gesellschaft* (Frankfurt 1955), s. 24 n.

nictvím s celkem. Výrobky pronikají lidmi a manipulují jimi, podporují falešné vědomí, které je vůči své falešnosti imunní. A tím, že se tyto výhodné produkty stávají přístupnými většímu množství individuí ve větším počtu společenských tříd, přestává být s nimi spojená indoktrinace reklamou; stává se životním stylem, a to dobrým – mnohem lepším než dříve –, a jako dobrý životní styl se staví na odpor kvalitativní změně. Tak vzniká vzor *jednorozměrného myšlení a chování*, v němž jsou ideje, snahy a cíle, které svým obsahem transcendentují existující univerzum řeči a jednání, buď odpuzovány nebo redukovány na pojmy tohoto univerza. Jsou nově určovány racionalitou daného systému a jeho kvantitativním rozsahem.

Tato tendence může být spojována s vývojem vědecké metody: s operacionálním v přírodních vědách, behaviorismem ve vědách společenských. Jejich společným rysem je totální empirismus při zacházení s pojmy; jejich smysl je zužován na výklad partikulárních operací a partikulárního chování. Operacionální hledisko je dobře patrné z analýzy pojmu délka, provedené P. W. Bridgmanem:

„Jednoznačně víme, co rozumíme délkou, jestliže můžeme říci, jak dlouhý je každý libovolný objekt; a fyzik mimo to nepotřebuje nic. Abychom zjistili délku nějakého objektu, musíme provádět určité fyzikální operace. Pojem délky je tedy určen, jestliže jsou určeny operace, kterými se délka měří: to znamená, že pojem délky neobsahuje nic víc než řadu operací, kterými je délka určována. Obecně nechápeme pod nějakým pojmem nic než řadu operací; *pojem má stejný význam jako odpovídající řada operací.*“⁵

Bridgman viděl dalekosáhlé důsledky tohoto způsobu myšlení pro celou společnost:

„Přijímání operacionálního hlediska znamená mnohem víc než pouhé omezování smyslu, který ‚pojmem‘ vyjadřujeme, dalekosáhlá změna všech našich myšlenkových návyků spočívá spíše v tom, že si pro budoucnost odnímáme možnost používat pojmy jako nástrojů našeho myšlení, pokud se v nich nevyznáme jako v operacích.“⁶

Bridgmanova předpověď se potvrdila. Nový způsob myšlení je dnes převládající tendencí ve filozofii, psychologii, sociologii a dalších sférách. Mnoho velmi obtížných pojmů je „eliminováno“ důkazem, že o smyslu operací nebo chování nejsme dostatečně informováni. Radikální empirický

5 P. W. Bridgman, *The Logic of Modern Physics* (New York 1928), s. 5. Operacionalistické učení se od té doby vytříbilo a změnilo. Bridgman sám pojem „operace“ natolik rozšířil, že do něj zahrnul i operace teoretikovy „s papírem a tužkou“ (in: Philipp J. Frank, *The Validation of Scientific Theories* | Boston 1954 |, kapitola II). Hlavní impuls se nezměnil: je „žádoucí“, aby operace s tužkou a papírem byly schopny „konečného kontaktu, i když snad nepřímou, s instrumentálními operacemi“.

6 P. W. Bridgman, *The Logic of Modern Physics*, loc. cit., s. 31.

útok (později v kapitole 7 a 8 budu zkoumat jeho nárok na empiričnost) skýtá tak metodologické ospravedlnění pro zmenšování významu ducha intelektuály – pozitivismus, který tím, že popírá transcendingující elementy rozumu, formuje akademický protějšek společensky požadovaného chování.

Mimo akademickou sféru je „dalekosáhlá změna všech našich myšlenkových návyků“ vážnější. Slouží koordinaci ideí a záměrů s ideami a záměry požadovanými vládnoucím systémem, jejich uzavření do systému a k odmítnutí těch, které jsou s tímto systémem neslučitelné. Panství takové jednorozměrné reality neznámá, že vládne materialismus a že se blíží konec duchovních, metafyzických a uměleckých zaměstnání. Naopak, existují mnohá ve stylu „společná služba boží tento týden“, „proč to jednou nezkusit s Bohem“, zenbudhistů, existencialistů, beatníků atd. Avšak takové druhy protestu a transcendence nejsou se status quo v rozporu a nejsou již negativní. Je to spíš slavnostní část praktického behaviorismu, jeho nevinná negace, a status quo je rychle strávuje jako část své zdravé potravy.

Technici politiky a dodavatelé masových informací jednorozměrné myšlení systematicky podporují. Jejich jazykový svět je plný hypotéz, které se samy potvrzují a které se, neustále a monopolisticky opakovaně, mění v hypnotické definice či diktáty. „Svobodné“ jsou například ty instituce, které působí v zemích svobodného světa (s nimiž se operuje); jinými transcendingujícími druhy svobody jsou ex definitione buď anarchismus, komunismus nebo propaganda. „Socialistickými“ jsou všechny zásahy do soukromého podnikání, pokud je neprovádí samotné svobodné hospodářství (nebo nejsou dány vládními smlouvami), jako všeobecné nemocenské pojištění nebo ochrana přírody před příliš pronikavou komercializací či zřizování veřejných služeb, které mohou škodit soukromému profitu. Tato totalitní logika hotových fakt má svůj východní protějšek. Tam je svobodou životní způsob zavedený komunistickým režimem a všechny ostatní transcendingující druhy svobody jsou považovány za kapitalistické či revizionistické nebo za levé sektářství. V obou táborech nejsou neoperacionální myšlenky dovoleny a jsou podvrtné. Myšlenkový pohyb je zadržován před závorami, které jsou považovány za hranice samotného rozumu.

Takové omezování myšlení není jistě ničím novým. Rozvíjející se moderní racionalismus ukazuje ve své spekulativní i empirické formě nápadný protiklad mezi extrémním kritickým radikalismem ve vědecké a filozofické metodě na jedné straně a nekritickým kvietismem v chování vůči etablovaným a fungujícím společenským institucím na straně druhé. Tak prý Descartovo *ego cogitans* nechávalo nedotčena „velká veřejná tělesa“, a Hobbes byl toho názoru, že „by se přítomnému měla dát vždy přednost, že by mělo být zachováno a považováno za to nejlepší“. Kant souhlasil s Lockem v tom, že revoluci lze ospravedlnit *tehdy a jen tehdy*, když se jí podařilo zorganizovat celek a zabránit jeho zhroucení.

S těmito přizpůsobujícími se rozumovými pojmy je však vždy v rozporu zřejmá bída a nespravedlnost „velkých politických těles“ a účinné, více méně uvědomělé vzpoury proti nim. Existovaly společenské poměry, které dovolovaly skutečně se daného stavu zříkat: existovala politická i soukromá dimenze, v níž se mohlo toto zříkání vyvíjet v účinnou opozici, která osvědčila svou sílu a platnost svých cílů.

S postupným uzavíráním této dimenze společností získává sebeomezování myšlení obecnější význam. Vzájemný vztah mezi vědeckofilozofickými a společenskými procesy, mezi teoretickým a praktickým rozumem se prosazuje „za zády“ vědců a filozofů. Společnost brání celému typu opozičního chování; tím jsou učiněny pojmy, které k němu patří, iluzorními či nesmyslnými. Historická transcendence se jeví jako transcendence metafyzická, nepřijatelná pro vědu a vědecké myšlení. Praktikováno v celku jako myšlenkový návyk, stává se operacionální a behavioristické hledisko hlediskem etablovaného univerza jazyka a jednání, potřeb a snah. „Lest rozumu“ pracuje, jako tak často, v zájmu existujících sil. Trvání na operacionálních a behavioristických pojmech se obrací proti snahám o osvobození myšlení a chování od dané skutečnosti a proti úsilí ve *prospěch* potlačených alternativ. Teoretický a praktický rozum, akademický a sociální behaviorismus se potkávají na společné půdě: na půdě rozvinuté společnosti, která přeměňuje vědecký a technický pokrok v nástroj panství.

„Pokrok“ není žádným neutrálním pojmem, pohybuje se k určitým cílům a tyto cíle jsou určovány možnostmi zlepšování lidské situace. Rozvinutá industriální společnost se blíží stadiu, v němž bude další pokrok vyžadovat radikální změnu panujícího směru a organizace pokroku. Tohoto stadia by se dosáhlo, kdyby byla materiální výroba (včetně nutných služeb) tak automatizována, aby byly uspokojeny všechny životní potřeby a nutná pracovní doba se snížila na zlomek jejího celkového trvání. Od tohoto bodu by začal technický pokrok překračovat říší nutnosti, v níž sloužil jako nástroj panství a vykořisťování, což opět omezovalo jeho racionalitu; technika by byla podřízena volné hře schopností v boji o usmíření přírody a společnosti.

Takový stav je zachycen v Marxově pojmu „zrušení práce“. Zdá se, že výraz „pacifikovaná existence“ je lépe vhodný k tomu, aby označoval dějinnou alternativu vůči světu pohybujícímu se v důsledku internacionálního konfliktu, který rozpory v etablované společnosti transformuje a suspenduje – na pokraji celosvětové války. „Pacifikovaná existence“ znamená, že se boj člověka s člověkem a s přírodou rozvíjí v podmínkách, v nichž již nejsou navzájem soutěžící potřeby, přání a snahy organizovány tradičními silami, které mají zájem o panství a chudobu – což je organizace zvětšující ničivé formy tohoto boje.

Dnešní boj proti této dějinné alternativě má pevnou masovou základnu v podrobeném obyvatelstvu a svou ideologii v přísné orientaci myšlení a chování na daný svět faktů. Posilován výkony vědy a techniky, osprave-

dlněn rostoucí produktivitou, vysmívá se status quo veškeré transcenci. Tváří v tvář možnosti usmíření, na základě svých technických a intelektuálních vymožeností, se zralá industriální společnost vůči této alternativě uzavírá. Operacionalismus v teorii a praxi se stává teorií a praxí *omezování*. Ve své zřejmé dynamice je tato společnost zcela statickým systémem života: vždy se ve své potlačující produktivitě a prospěšném uniformování reprodukuje. Omezení technického pokroku jde ruku v ruce s jeho růstem určeným směrem. Zcela bez ohledu na politická pouta, která nasazuje status quo člověku, je tělem a duší organizován proti oné alternativě, a to tím více, čím více se zdá, že je technicky s to vytvářet pro usmíření podmínky.

Nejrozvinutější sféry industriální společnosti vykazují průběžně oba tyto rysy: tendenci k zdokonalování technologické racionality a intenzivní snahy o to udržet tuto tendenci v rámci existujících institucí. V tom spočívá vnitřní rozpor této civilizace: iracionální prvek její racionality. Je to symbol jejich vymožeností. Industriální společnost, která si osvojila techniku a vědu, je organizována tak, aby stále více ovládala člověka i přírodu, aby stále lépe využívala jejich zdrojů. Iracionální se stává v okamžiku, kdy úspěch těchto snah otevírá novou dimenzi lidské realizace. Organizace pro mír se liší od organizace pro válku; instituce, které sloužily boji o existenci nemohou sloužit pacifikaci existence. Život jako účel je kvalitativně odlišný od života jako prostředku.

Takový kvalitativně nový způsob existence se nemůže nikdy chápat jako pouhý vedlejší produkt ekonomických a politických změn, jako více či méně spontánní produkt nových institucí, tvořících nutné podmínky. Kvalitativní změna zahrnuje i změnu *technické* báze, na níž tato společnost spočívá, báze, která umožňuje nepřetržitou existenci ekonomických a politických institucí, pomocí nichž je upevňována „druhá příroda“ člověka jako objektu agresivního spravování. Techniky industrializace jsou politickými technikami; jako takové rozhodují předem o možnostech rozumu a svobody.

Ovšem práce musí předcházet redukci práce a industrializace musí předcházet rozvoji lidských potřeb a jejich uspokojování. Protože však veškerá svoboda závisí na ovládnutí cizí nutnosti, závisí realizace svobody na *technikách* tohoto ovládnutí. Nejvyšší produktivitu práce lze použít k zvětšení práce a nejvýkonnější industrializace může sloužit omezování potřeb a manipulování jimi.

Jestliže se dosáhne tohoto bodu, rozšíří se panství – v masce nadbytku a svobody – na všechny sféry soukromé a veřejné existence, integruje všechnu skutečnou opozici a absorbuje všechny alternativy. Technologická racionalita vyjevuje svůj politický charakter tím, že se stává velkým hybatelem lepšího panství a vytváří opravdu totalitní svět, v němž jsou drženy společnost a příroda, duch a tělo ve stavu neustálé pohotovosti k obraně tohoto světa.

2. UZAVŘENÍ POLITICKÉHO UNIVERZA

Totálně mobilizovaná společnost, vytvářející se v nejrozvinutějších oblastech industriální civilizace, spojuje v produktivní jednotě rysy státu blahobytu a rysy státu válečnického (Warfare State). Ve srovnání se svými předchůdkyněmi je skutečně „novou společností“. Tradiční zdroje neklidu jsou nyní odstraněny či izolovány, rušivé elementy kroceny. Známé jsou hlavní tendence: národní hospodářství se soustřeďuje na potřeby velkých koncernů, přičemž vláda působí jako podněcující, podporující a mnohdy dokonce kontrolující síla; propletenost tohoto hospodaření v celosvětovém systému vojenských paktů, monetárních dohod, technické pomoci a vývojových plánů; postupné vyrovnávání dělníků s úrovní zaměstnanců, vedoucích typů v zaměstnavatelských a zaměstnavatelských organizacích, činností ve volném čase a přání různých sociálních tříd; podpora prestabilizované harmonie mezi vědou a požadavky národa; útoky na soukromou sféru všudypřítomným veřejným míněním; komunikační síla masových médií proniká až do ložnic.

V politické sféře se tato tendence projevuje nápadným sjednocováním či konvergencí protikladů. Systém dvou stran v zahraniční politice opomíjí vzhledem k hrozbě mezinárodního komunismu konkurující skupinové zájmy a rozšiřuje se do vnitřní politiky, v níž jsou stále méně odlišitelné programy i velkých stran, a to díky jejich pokrytectví a klišé. Toto sjednocování protikladů působí na možnosti společenské změny právě tam, kde postihuje vrstvy, na jejichž zádech se systém rozvíjí – to znamená právě ty třídy, jejichž existence kdysi ztělesňovala opozici proti systému jako celku.

Ve Spojených státech zjišťujeme smluvenou hru a alianci mezi světem obchodu a organizovaného dělnictva; v práci *Labor Looks at Labor: A Conversation*, kterou r. 1963 publikoval Center for the Study of Democratic Institutions, se nám sděluje následující:

„Došlo k tomu, že odbory se *ve svých vlastních očích* staly téměř neodlišitelnými od koncernu. Stojíme dnes před takovým fenoménem, že odbory a koncerny vystupují *společně* jako lobbyisté. Odbory nejsou s to přesvědčit dělníky vyrábějící rakety o tom, že podnik, v němž pracují, je jejich protivníkem, když i koncernu i odborům jde o to, aby se v souvislosti s výrobou raket zajistily větší smlouvy a obě